

LINGVOKULTUROLOGIYA VA TIL TAVSIFIGA ANTROPOTSENTRIK YONDASHUV

O'rmonova Maftuna Farhodjon qizi

Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8394391>

Annotatsiya: Lingvokulturologiya – tilshunoslikning alohida sohasi hisoblanadi. Kishilar, xalqlar, mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy-siyosiy, madaniy kommunikativ jarayonlar tilshunoslik sohasida tillarning o'zaro munosabati va til madaniyati hamda tilning milliy o'ziga xos ko'rinishi kabi qator masalalarni kun tartibiga qo'yishmoqdalar. Bu esa tilshunoslik va madaniyatshunoslik o'rtasida alohida, o'z yo'nalishi va predmetiga ega bo'lgan yangi soha – lingvokulturologiyaning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda.

Kalit so'zlar: Lingvokulturologiya, predmet, atama, til, madaniyat, birlik, factor, xarakter, mentalitet, qadriyat, nazariya, tadqiqotchi, ildiz, ilm, fan.

Kirish. Lingvokulturologiya til va madaniyatning o'zaro uzviy ta'siri, aloqasini o'rganuvchi hamda bu jarayonlarning lisoniy va nolisoniy birliklarining bir butun strukturasi sifatida o'zida aks ettiradigan alohida yaxlit kompleks ilmiy sohadir. U tilshunoslik va madaniyatshunoslik fanlari o'rtasida vujudga kelgan umumlashma fan bo'lib, til va madaniyatning chambarchas bog'liqligining shakllanishi hamda rivojlanishini o'rganadi. Bir tarafdin lingvokulturologiya insoniyatning madaniy til faktoridagi o'rni, ikkinchi tarafdin esa, til faktoridagi insonning o'rnini o'rganish bilan shug'ullanadi.

Til madaniyatni aks ettiruvchi ko'zgu bo'lib, u faqat insonni o'rab turgan borliqni emas, balki uning real yashash sharoitlarida ijtimoiy o'zini o'zi anglashi, uning milliy xarakteri, mentaliteti, hayot tarzi, axloqi, qadriyatlari yig'indisi va dunyoqarashini ham aks ettiradi. Chunonchi, til ijtimoiy hodisa bo'libgina qolmay, madaniyat bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Muhokama. Sorokinning fikricha, til madaniyatning milliy komponentlari orasida birinchi o'rinda turadi. Til madaniyatga kishilik jamiyatining ham muloqot vositasi, ham ushbu muloqotni uzib qo'yuvchi vosita bo'lishiga yordam beradi. Til – uning sohiblarining muayyan jamoaga tegishli ekanini ko'rsatadi. Xalqning o'ziga xos asosiy xususiyati bo'lgan tilga “ichki” va “tashqi” jihatdan yondashish mumkin. Tilga “ichki” jihatdan yondashilganda, u etnik integratsiyaning bosh omili sifatida namoyon bo'lsa, “tashqi” jihatdan yondashilganda, u xalqning etnik farqlarini ko'rsatadi. Bu ikki qarama qarshi funksiyani o'zida dialektik birlashtirgan til bir tomondan xalqning o'z o'zini saqlash vositasi, ikkinchi tomondan uni “o'ziniki” va “begona” ga ajratish vositasi bo'lib xizmat qiladi.”

Bugungi kunda insonlar, xalqlar, mamlakatlar o'rtasidagi ilmiy, madaniy va iqtisodiy-siyosiy aloqalar, hamda xalqaro madaniy kommunikativ jarayonlar tilshunoslik sohasida tillarning o'zaro munosabati, til madaniyati, tilning milliy o'ziga xos gavdalanishi kabi qator dolzarb masalalarni oldiga qo'ygan, tilshunoslik va madaniyatshunoslik o'rtasidagi alohida ma'lum bir maxsus yo'nalishi va obyektikaga ega bo'lgan yangi fan – lingvokulturologiya sohasining jadal rivojlanishiga sabab bo'lmoqda.

“Lingvokulturologiya” atamasi dastlab frazeologik maktab asoschisi V.N.Teliya, V.V.Vorobyov, V.A.Maslova va boshqalarning ishlarida ko'rindi. Lingvokulturologiyaning shakllanishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.F.Gumboldtga borib taqalishini ta'kidlaydilar. Ushbu adabiyotlarda bu sohaning rivojlanishida A.A.Potebnya,

L.Vaysgerber, X.Glins, X.Xols, D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyan, A.Vejbiskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning fikrlari muhim rol o'ynaganligi ta'kidlanadi.

XX asr oxirida til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik muammosiga qiziqishning ortishi antropologik tilshunoslikning farqlanishiga, til va madaniyat fanlarining shakllanishiga turtki bo'ldi. Muammoni o'rganishga yondashuvlardagi farq ko'plab yo'nalishlarni keltirib chiqardi: etnopsixolingvistika (Yu.A.Sorokin); lingvo-folkloristika (P.G. Bogatyrev, A.N. Veselovskiy, A.P. Evgenyeva, A.A. Potebnya); lingvistik, lingvokulturologik va kontrastiv yo'nalishlar (V.N. Teliya); madaniy tilshunoslik, antropologik tilshunoslik (etnolingvistika) va lingvistik antropologiya (N.S.Tolsti, A.S. Gerdt); etnodialektologiya (N.V. Drannikova) va boshqalar. Biroq, bu sohalarining hech biri til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar muammosini har tomonlama aniq yoritib bera olmadi. Va natijada, bu o'tgan asrning lingvokulturologiyasining paydo bo'lishi va keyinchalik tilshunoslikning mustaqil yo'nalishiga aylanishiga 90-yillarga qadar olib keldi. Lingvokulturologiyaning fan sifatidagi asoslari V. Fon Gumboldt kabi taniqli tilshunoslarning asarlarida shakllantirilgan. Uning rus tilshunosligida paydo bo'lishi, birinchi navbatda, frazeologik maktabini o'rganish bilan bog'liq. Ushbu tendensiya mavjud bo'lgan davrda lingvokulturologiyaga ko'plab ta'riflar taklif qilingan: "Lingvokulturologiya va etnolingvistika tilshunoslikning tilshunoslik va madaniyatshunoslik chorrahasida paydo bo'lgan hamda xalq madaniyatining ko'rinishlarini o'rganadigan va o'zida aks ettirgan va mustahkamlagan tilshunoslik bo'limidir." Madaniy tilshunoslik va etnolingvistika murakkab ilmiy fan bo'lib, u madaniyat va tilning faoliyat ko'rsatishidagi munosabati va o'zaro ta'sirini o'rganadi va bu jarayonni lingvistik va ekstralingvistik (madaniy) mazmun birligida birliklarning yaxlit tuzilmasi sifatida aks ettiradi. Madaniy tilshunoslik til va nutqda madaniyatning namoyon bo'lishi, aks etishi va fiksatsiyasini o'rganuvchi fandir. Etnolingvistika – jonli milliy tilda mujassam bo'lgan moddiy madaniyat va mentalitetni o'rganuvchi hamda til jarayonlarida ularning etnik guruh tili va madaniyati bilan samarali davom etishida namoyon bo'ladigan ilmiy fandir.

"Lingvokulturologiya" atamasi birinchi marta kognitiv lingvistika yo'nalishi asoschilaridan biri bo'lgan Ronald Lankager tomonidan foydalanilganligi taxmin qilinadi. U madaniy bilimlar va grammatika o'rtasidagi bog'liqlikni sharhlash uchun mana shu atamadan foydalangan. Uning fikricha, kognitiv lingvistikaning rivojlanishi lingvokulturologiyaga qaytishdan darak beradi. Kognitiv lingvistika nazariyalari madaniy bilimlarni nafaqat leksikonning, balki grammatikaning asosiy qirralari asosi sifatida qabul qiladi.

Boshqa tadqiqotchilarning qayd qilishicha, "lingvokulturologiya" (lot. lingua "til"; cultus "hurmat qilish, ta'zim qilish"; yunon. "ilm, fan") so'zlaridan olingan.

Natija. Mavjud barcha fikrlarni umumlashtirib, biz "Lingvokulturologiya murakkab fan bo'lib, uning maqsadi nafaqat til faktlari orqali madaniyat faktlarini o'rganish va tilda kodlangan manbalarni tavsiflash, balki madaniy ma'lumotlarni ham o'qishdir, hamda tilda yashiringan madaniy ma'nolarga munosib javob berish imkonini beradigan ona tili bo'lmaganlarda madaniy kompetentsiyani shakllantirish orqali muvaffaqiyatli madaniyatlararo muloqotni ta'minlash" degan xulosaga keldik.

Shunday qilib, lingvokulturologiyaning vazifasi tildagi madaniyatning barcha mumkin bo'lgan ko'rinishlarini o'rganishdir. Aynan lingvokulturologiya antropologik tilshunoslikning "vorisi" bo'lib, tilda ifodalangan inson psixik faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini tushunishga, hamda muayyan xalq dunyosining lingvistik tasvirini tashkil etuvchi milliy ahamiyatga ega

kategoriyalar doirasida til hamjamiyatini lingvistik birliklarga kiritadigan madaniy ma'nolarini aniqlashga va tan olishga, natijada esa konturni belgilashga intiladi. V. Vorobyovning ta'kidlashicha: "Lingvokulturologiya sintezlovchi turdagi murakkab ilmiy fan sifatida madaniyat va til o'rtasidagi munosabatlarni yaxlit va tizimli o'rganish bilan tavsiflanadi hamda zamonaviy me'yorlar va umuminsoniy qadriyatlar tizimiga e'tibor qaratadi."

Teliya va Maslovaning so'zlariga ko'ra, lingvokulturologiya til, madaniyat va etnosning o'zaro aloqalarini tasvirlash hamda o'rganish kabi vazifalarni bajaradi. Emilya Benvenistoning taxminiga ko'ra, xalq mentaliteti asosiy uchlikdan – til, madaniyat va inson shaxsidan tarkib topgan. U lingvokulturaning xuddi "tadqiqotchi xalqning moddiy va ma'naviy o'zligini ko'rishi mumkin bo'lgan linza" ga qiyoslaydi.

O'zbek tilshunosi N.Z. Xudoyberganovanning fikricha lingvokulturologiyaning predmeti – madaniyatda ramziy, obrazli, metaforik ma'no kasb etgan va natijalari inson ongida umumlashtirilib mif, afsona, folklor va diniy diskurslarda, poetik va prozaik badiiy matnlarda, frazeologizmlarda, metaforalarda va ramzlarda aks etadigan til birliklari sanaladi. Shuningdek, u lingvokulturologik birliklardan tashkil topgan quyidagi bir qancha predmetlarni sanab o'tadi:

- muqobilsiz leksika va lakunalar;
- mifologiyalashtirilgan til birliklari (mifologema va arxetiplar)
- tilning paremiologik fondi (maqol va matallar);
- tilning frazeologik fondi;
- o'xshatishlar, ramzlar, stereotiplar;
- metaforalar va obrazlar;
- tillarning stilistik qatlami;
- nutqiy muomala;
- nutqiy etiket;

Tilshunoslikda F. de Sossyur tomonidan tilning integral va differensial belgilari farqlandi. Bu ilmiy yo'nalish oppozitsiya, transformatsiya, komponent tahlil kabi qator tilni ilmiy va amaliy o'rganish metodlarining asosini tashkil etadi. Natijada, ilmiy tadqiqotlarda lingvokulturema termini qo'llanila boshlandi. Sohalararo kompleks birlik bo'lgan "lingvokulturema" terminini tilshunoslikda ilk bor qo'llagan V.V.Vorobev talqiniga ko'ra, "Lingvokulturema – bu lingvistik va ekstralingvistik (tushuncha yoki predmet) mazmuni dialektik birligini tashkil etgan kompleks birlikdir". Bu birlik so'zga nisbatan chuqur ma'noga ega. Odatiy belgi – ma'noga kulturemaning tildan tashqari mazmuni, ya'ni madaniy tushuncha komponenti ham qo'shiladi.

Lingvokulturema. Lingvokulturemalar (языковoe значение-nominativ ma'no, predmetlik ma'nosi)dan tashqari, milliy-madaniy (tildan tashqaridagi madaniy ma'no) segmentlarni o'z ichiga oladi. So'z (belgi-ma'no) til birligi sifatida lingvokulturemaning tarkibiy qismi hisoblanadi. So'z tildagi narsa-hodisalarni ifodalasa, lingvokulturema predmet mazmunini ifodalaydi. Lingvokulturema tildagi ifodasiga ko'ra so'z, gap, atama, so'z birikmasi bilan ifodalanishi mumkin. Lingvokulturema til birligiga nisbatan murakkab hodisadir U o'zida tilning ifodasini, tasavvuri bilan birga tildan tashqaridagi muhitni vaziyat, reallik, mavjudlikni ifoda etadi. Ona tili yoki boshqa chet tilini yaxshi biladigan har qanday shaxsning nutqida madaniy (культурный areal) ma'no ishtirok etadi.

Madaniy ma'nosiz u yoki bu matnning mohiyatiga kira olmaymiz, u haqidagi mazmunni idrok eta olmaymiz. Matn mazmunidagi madaniy fenomenni tushunib yeta olmaymiz. U yoki bu millatga xos bo'lgan o'ziga xoslikni tasavvur etish uchun milliy mentallikni anglash bilimi zarur. Lingvokulturema o'ziga xoslangan nominativ ma'noni ifoda etishi bilan birga madaniy-ma'rifiy, milliy mentallik assotsiativ tasavvurlarni anglab yetish imkoniyatini yaratadi.

Lingvokulturemalar xalqning o'ziga xos madaniyatini uning til birliklari orqali aks ettiruvchi lisoniy hodisalardir. V.A.Maslova ularni o'rganuvchi fan tilshunoslik va madaniyatning kesishishida paydo bo'lganini va u "Lingvokulturologiya" deb atalishini qayd etib, uning asosiy yo'nalishlarini belgilab ko'rsatgan, tasnifini amalga oshirgan.

Lingvokulturologiya asosini shaxs tili tushunchasi va kontsept tashkil etadi. Darhaqiqat, lingvokulturologiyaning asosiy o'rganish predmeti bo'lgan lingvokulturemalar "kontsept sifatida ontologik jihatdan yuksak umumlashtiruvchilik va tilning turli sathlari, vositalari orqali ifodalanish imkoniyatlariga ega bo'lgan, har bir tilda o'ziga xos semantik maydonni vujudga keltiradigan keng qamrovli tushunchadir".

Biroq lingvokulturema va kontseptning farqli va umumiy xususiyatlari mavjud. V.I.Karasikning e'tirof etishicha, "lingvokulturologik kontseptlar uch tarkibiy qismdan tashkil topgan. Bular: tushuncha, obrazlilik va ma'lumot".

Xulosa. Bu kabi izlanishlar va qarashlar lingvistika sohasida XX asr oxirlarida atoqli o'zbek olimlari qatorida chet el olimlari tomonidan ham tan olindi. Bunday qarashlarga ko'ra, til nafaqat madaniyat bilan bog'liq, balki u o'zida madaniyatning o'sishini ham ifodalaydi. Til bir vaqtning o'zida yaratish quroli, madaniyatning rivojlanishi va saqlanishini ta'minlovchi uning bir qismidir, shuning uchun til yordamida ma'naviy madaniyat hamda borliqdagi ishlab chiqarish, materiallari real yaratiladi. Ana shu g'oyalar asosida ming yillarda chet elda yangi fan lingvokulturologiya vujudga keldi va XX asrning 90-yillarida maxsus soha sifatida shakllandi va natijada hozirda keskin sur'atlarda rivojlanayotgan bo'limlardan biri bo'lib kelmoqda.

References:

1. Сорокин Ю. Статус переводчика и психогерменевтические процедурию. – "Гнозис", 2003. – 160с
2. Телия В.Н. Русская фразеология. –М.:1982.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. –М.:»Академия», 2001. - С.208
4. Alefirenko N.F. Linguocultural nature of mentality // Словесность. Культура. 1/2011.
5. Langacker Ronald W. 1994. Culture, cognition, and grammar. In: Martin Pütz (ed.) Language Contact and Language Conflict. 25–53. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
6. Сабитова З.К. Лингвокультурология: Учебник. –М.: Флинта, 2013
7. Воробьев В.В. Лингвокультурология. –М.: Изд.-во Российского университета дружбы народов, 2006.
8. Palmer, Gary B. 1996. Toward a Theory of Cultural Linguistics. Austin, TX: University of Texas Press.
9. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi – Toshkent:Fan,2013

10. Sharifian Ferzad. 2011. Culture Conseptualisation and Language. Theoretical framework applications. Amsterdam/Philadelphia:John Benjamins.
11. Palmer G.B. Toward a Theory of Cultural Linguistics. – Austin: University of Texas Press, 1996. – p.348.
12. Воробьев В.В. Лингвокультурологическая парадигматичности. – М.: Рос. Ун-т. Дружбы народов, 1996. – с 170.
13. Mirzayeva D. I. O'zbek-Ingliz maqol va matallarining lingvokulturologik hamda pragmatik tadqiqi. Filologiya fanlari nomzodi. dissertatsiyasi, avtoreferat. Andijon. 2022.
14. O'rmonova Maftuna Farhodjon qizi. Ingliz va o'zbek tillarida "aql va aqlsizlik" konseptiga oid paremalarning lingvomadaniy tadqiqi. Magistrlik dissertatsiyasi. Farg'ona. 2023.
15. Yusupova O. Ingliz tilidan O'zbek tiliga kirib kelgan so'zlarning lingvomadaniy jihatlari. Magistrlik dissertatsiyasi. Farg'ona. 2022.
16. O'rmonova Maftuna Farhodjon qizi., Dilshoda Ikromjonovna Mirzayeva, Lingvomadaniy birliklar. "Science and Education" Scientific Journal / Impact Factor - 3.567 (SJIF) October 2022 / Volume 3 Issue 10.
17. Ганиева Д. А. и др. СЕМАНТИКА И СИНТАКСИС ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ // Научный Фокус. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 176-179.
18. Dildora A. Ganieva, . (2022). SYNCRETISM AND POLYFUNCTIONALITY OF THE GRAMMATICAL CATEGORY OF MOOD. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES, 3(10), 67–74. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-03-10-09>
19. Д А Ганиева, Г А Турдиева. HIS-HAYAJONNI IFODALOVCHI BIRLIKLAR MILLIY XARAКТER VA MILLIY MENTALITET MAHSULI SIFATIDA - МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА, 2021
20. Нуралиева, Д. М. (2022). ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕНИЯ ДЕТЕЙ И РОДИТЕЛЕЙ В СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ. *Uzbek Scholar Journal*, 6, 39-43.
21. Mamurjonovna, Nuraliyeva Dildora. "PSYCHOLOGICAL SERVICE AND ITS ROLE IN FAMILY RELATIONSHIPS." (2022): 115-121.
22. Nuralieva, D. M. (2020). CHARACTERISTICS OF MARRIAGE RELATIONS IN PROVIDING PSYCHOLOGICAL AID TO THE FAMILY AND IT INFLUENCE ON THE STRENGTH OF MARRIAGE. In *Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества* (pp. 411-414).
23. Nuraliyeva D. M. Development of socio-psychological mechanisms of psychological services to families and children. – 2019.